

УДК 316:321.015

**ЕЛІТНІ ГРУПИ У ФОКУСІ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ:
МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИЙ АСПЕКТ**

Валерій Денисенко

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

Юрій Привалов

*відділ соціальної експертизи Інституту соціології
Національної академії наук України
вул. Шовковична, 12, 01021, м. Київ, Україна*

Валерій Пилипенко

*відділ історії та теорії соціології Інституту соціології
Національної академії наук України
вул. Шовковична, 12, 01021, м. Київ, Україна*

У статті розглядаються теоретико-методологічні питання соціологічного дослідження владної еліти. Дається типологізація елітних груп за їх ідейно-політичними орієнтаціями. При цьому основну увагу приділено аналізу взаємодії етики і політики, моральному обліку можновладців.

Ключові слова: влада, елітні групи, типологізація, мораль, політика, біографічний метод.

Політичне життя сучасної України характеризують динамічні процеси, що детермінують собою серйозні зміни в діяльності різних соціальних груп суспільства. Нинішній український соціум є слабоструктурованим, відсутні «стійкі» прошарки зі своїми усвідомленими інтересами і стійкою політико-ідеологічною орієнтацією. За цих обставин зростає соціальна відповідальність елітних груп. Їхня поведінка, система цінностей набувають домінуючої значущості. Тому в орбіту дослідницького інтересу багатьох науковців потрапляють питання вивчення соціальної структури і соціальних дій елітних груп. Процеси формування і оновлення цих груп супроводжуються конфронтацією у боротьбі за розподіл сфер впливу, появою нових інтересів і протиріч. Разом із тим оновлення елітних груп зазвичай призводить до більшої зручності управління суспільством і, відповідно, до кращого задоволення вимог часу і суспільного розвитку.

Проблема формування і трансформації національної політичної еліти України в XXI ст. є однією із найбільш своєчасних і актуальних проблем сучасної соціології (і політології). Це підтверджує і соціальна практика останніх років, і події, що розгортаються у вітчизняному політикумі. Період трансформації пов'язаний зі змінами в системі цінностей і соціальних норм. Саме дії елітних груп суспільства ще більшою мірою (аніж в іншій ситуації) визначають усю траєкторію суспільного розвитку. За цих умов стан еліт є одним із найважливіших показників стану суспільства і його перспектив.

У західній соціологічній літературі є велика кількість праць, присвячених елітам. Автори зазвичай стверджують, що необхідною складовою частиною соціальної структури будь-якого суспільства є найвищий привілейований прошарок (або прошарки), які здійснюють функції управління, розвитку культури. Визначення еліти в соціології не є однозначним. Нею іменують: людей, котрі отримали найвищий індекс у галузі своєї діяльності (В. Парето); найактивніших у політичному сенсі людей, орієнтованих на владу, організовану меншість суспільства (Г. Моска); людей, яким притаманне почуття відповідальності (Х. Ортега-і-Гассет); осіб, котрі володіють владою (А. Етціоні); людей, які є формальною владою в організаціях та інституціях, що визначають соціальне життя (Т. Дай); творчу меншість суспільства на протигагу нетворчій більшості (А. Тойнбі) тощо.

Із багатоманітних підходів до визначення еліти ми вибрали таке. Еліта – це сукупність індивідів, які володіють владою, приймають рішення стосовно змісту і розподілу основних цінностей у суспільстві. Це ті, хто в різних сферах діяльності перебуває на вершині ієрархії, хто посідає будь-які важливі привілейовані позиції з огляду на свій престиж або багатство. З усіх еліт ми в такому разі робимо акцент на еліті політичній (владній). Ідеться про коло осіб, котрі справді здійснюють державну політику або безпосередню, або через вирішальний вплив на прийняття рішень.

У країнах із реальним громадянським суспільством зазвичай розподілені функції політичних діячів і адміністраторів, тобто політичної й адміністративної еліти. В Україні такого розподілу поки що немає. При цьому треба мати на увазі, що до серпня 1991 р. українська (як і загальноукраїнська) еліта була об'єднаною, без суттєвих автономних інтересів. Адже в її руках зосереджувались і політична, й економічна влада. Політики, генералітет, верхівка менеджменту, керівники так званих «громадських» організацій, найвищі чини політичної поліції – всі належали до однієї партії, входили до її номенклатури. Між цією єдиною елітою та рештою населення існувала глибока прірва.

Політична еліта є одним із найважливіших чинників розвитку суспільства, у тому числі у напрямі успіху (або поразки) тих чи інших реформ. Вельми важливою стає роль політичної еліти у періоди радикальних соціальних трансформацій. Тому однією зі складних проблем, з якою зіткнулись пострадянські суспільства, було формування нових повноцінних політичних еліт. Їх відсутність становила значну перешкоду на шляху створення власної державності, ринкових перетворень в економіці, становлення і розвитку демократичних політичних інституцій.

Політичну еліту сучасного суспільства не варто ототожнювати численною армією функціонерів, з яких утворені державний апарат, представницькі органи, органи місцевого самоврядування, апарат і актив політичних партій, громадянських рухів та організацій. Ці люди не приймають фундаментальних політичних рішень і не є самостійними суб'єктами влади. Це тільки «робоче знаряддя», яким користуються еліти.

Соціологи політики розходяться у думках, якою мірою політичні еліти є замкнені чи відкриті, яким чином вони взаємодіють із не-елітами, з масами. Та все ж переважно дослідники виходять із того, що політичні еліти є особливими соціальними організаціями, для яких характерні:

- 1) велика концентрація влади (у межах суспільства загалом або якогось одного з його основних сегментів);
- 2) певний рівень внутрішньої згуртованості і взаємозв'язку;
- 3) певна спільність політичних поглядів і переконань;

4) спільні інтереси і прагнення [1, с. 129].

До серпневих подій 1991 р. всередині радянської партійної (політичної) еліти, мабуть, виникли групи інтересів, чия дивергенція була пов'язана з мірою готовності перейти з позиції непрофесіоналізованого номенклатурника на позиції політичного діяча в демократичному суспільстві або крупного власника (менеджера) високого рангу в системі ринкової економіки. З іншого боку, ситуація великою мірою детермінувалася потенцією тих соціальних груп, котрі можна характеризувати як середній протоклас, виділити зі свого складу нові елітні групи, зокрема еліту політичну. Спроба державного перевороту у серпні 1991 р. у Москві призвела до остаточної дискредитації партійно-політичної еліти центру в масовій свідомості, слугувала поштовхом до посилення, дезинтеграційних процесів у державі СРСР і подальшого її розпаду.

Порівняно мирний, еволюційний характер переходу до нової соціально-економічної системи на території України можна пояснити, зокрема, збереженням правлячою елітою владних повноважень і привілеїв як безпосередньо, так і конверсією їх у власність і багатство. Насамперед, йдеться про попередньо господарсько-управлінську еліту, включаючи державну бюрократію, чії позиції практично не були порушені серпневими подіями. Меншою мірою це стосується військової еліти, служби державної безпеки, правоохоронних органів. Республіканські й регіональні партійно-політичні еліти практично зберегли себе у владі, збільшили свій обсяг завдяки інспірованому ними процесу суверенізації.

Доцільно звернути увагу на такий аспект (котрий, на наш погляд, допомагає зрозуміти характер і природу владної еліти в сучасній Україні), як неоднорідність її ідейно-політичних орієнтацій, котра парадоксальним чином виявляється важливим стабілізуючим чинником для всього елітного прошарку. Ця неоднорідність проявляється як у тому, що різні групи всередині владної еліти тією чи іншою мірою тяжіють до певного вибору ідейно-політичних переваг, так і в тому, що один і той самий представник правлячої еліти поєднує в собі абсолютно різні і нерідко важко поєднувані установки.

Разом із тим існують деякі позиції (як, наприклад, ті, що належать до «сильної держави», «державності»), котрі поділяються всіма представниками правлячої еліти. Мабуть, цей розкол є проміжним, перехідним етапом до становлення своєрідних внутрішньоелітних груп. Останні, можливо, і не збігатимуться протягом тривалого часу з традиційними для країн із розвиненими політичними структурами громадянського суспільства компонентами еліти. У будь-якому разі йдеться про надпартійні тенденції – демократичну, національно-патріотичну і відверто популістську, про зближення комуністичного і патріотичного напрямів. Особливо виразно проявилось явище, котре можна визначити як феномен «гібридного типу політичної людини». Її ідейно-політичні орієнтації є суперечливими і «розмитими», її політичні переваги змінюються залежно від політичної кон'юктури.

Загалом умовно можна виділити п'ять основних груп владної еліти, котрі розрізняються за своїми ідейно-політичними орієнтаціями. Ці п'ять груп є «ідеальними» у веберіанському розумінні цього терміна, а тому можуть об'єднати деяких, здавалося б, далеких один від одного в реальному політичному житті представників. Однак показове те, що в одну і ту саму групу можуть потрапити люди зі схожими соціальними характеристиками (походження, освіта, професія, тип кар'єри).

Виділені нами групи мають таке «обличчя»:

1. Індустріалісти. До цієї групи належать люди, котрі усе своє свідоме життя пов'язані з великим виробництвом. Їм притаманні поміркованість в оцінці економічної і полі-

тичної ситуації, збереження тією чи іншою мірою стереотипу управління, успадкованого від радянських часів. Зазвичай вони вийшли з лав крупного директорату індустріального виробництва. Сповідуючи ідею модернізації країни, але помірними темпами, вони об'єднують у своїх лавах тих, кого можна назвати «прагматиками-індустріалістами».

2. Постіндустріалісти. До цієї групи входять молодші та динамічніші (які мають ґрунтовну освіту і не пов'язані в минулому з виробництвом) представники правлячої еліти. Їхня релігія – це прискорення модернізації країни за західним зразком. Це технократи, наділені не лише неабиякою волею до влади, а й особистими здібностями, що дає їм змогу успішно просуватись ієрархічною драбиною. Ця група не є однорідною. Вона охоплює не лише тих, хто безпосередньо бере участь у політиці й управлінні державою, а й тих, хто зробив кар'єру в бізнесі. Йдеться про так званих «нових ділків», котрі за своїми економічними, політичними орієнтаціями є близькими до основної групи «постіндустріалістів». У деяких випадках вони можуть виступати як підгрупа.

3. Традиціоналісти. До цієї групи належать політики, котрі сповідують погляди від ортодоксально-оновлювальних (центристських). При цьому представники цієї групи зберігають свою прихильність до соціалістичного вибору, але без старих догм, і виступають за демократизацію і гуманізацію суспільного життя. Багато з них вважають себе комуністами. Зазвичай до цієї групи входять люди, котрі зробили партійну, комсомольську кар'єру, або ті, хто «вплив» на хвилю внутрішньопартійної боротьби.

4. Державники. Ця група є досить умовною, оскільки ідею державності нині не відкидає жодна з політичних партій. Однак можна виділити «державників» як окрему групу, оскільки орієнтація на сильну державу, владу «твердої руки», примат держави над особистістю є домінантною в системі їхніх ідейно-політичних поглядів. Спільне гасло «державників» – турбота (щира чи показна) про захист національних інтересів України.

5. Популісти. Незважаючи на те, що очевидно є орієнтація усіх політичних діячів на популізм і безсоромну демагогію, доцільно виділити особливу групу популістів, котрі є, по суті, різновидом «державників». Від останніх їх відрізняють хіба що цілковитий цинізм, особливий талант пристосування до політичної кон'юнктури, екстравагантність екстремістських поглядів і здатність завойовувати симпатії мас шляхом дешевих нереальних обіцянок.

Вплив транзитивної (перехідної) ситуації в країні проявляється в тому, що значущість ознак, за котрими відбувається типологія еліт, нестала. Належні до однієї і тієї самої категорії представники еліти можуть за тих чи інших обставин (біографічно, за особливостями поведінки і навіть поглядами на ті чи інші питання) суттєво відрізнятись один від одного.

Якщо детальніше «типізувати» елітні групи, то ми б зробили це таким чином.

1. Прагматик-індустріаліст – це узагальнений образ діяча, котрий отримав, як правило, вищу технічну освіту. При цьому його кар'єра розвивалась по висхідній від посади керівника великого підрозділу в галузі народного господарства, переходу на партійну роботу в галузевих відділах партійних структур, потім – обіймання вищих посад у керівництві галузями індустрії, а згодом – ще впливовіших партійних посад. Тобто це те, що прийнято називати партійно-господарською кар'єрою.

2. Прагматик-постіндустріаліст – це зазвичай людина зі сфери науки, військово-промислового комплексу. Їхня кар'єра найчастіше пов'язана з діяльністю в інформаційних або управлінських системах. Досить рідко спостерігається етап суто партійно-політичної діяльності.

3. Прагматик-традиціоналіст зазвичай є вихідцем із сільської місцевості, котрий рано починає свою трудову діяльність (у сільському господарстві). Освіта людей цього типу найчастіше пов'язана з сільськогосподарськими професіями. Кар'єра розвивається шляхом послідовного отримання дедалі вищих посад у структурах управління сільським господарством у партійних органах. Останніми роками вони обіймають найвищі посади у виконавчій і представницькій владі як «аграрії».

4. Партійно-комсомольський кар'єрист. Це, як правило, ті діячі, котрі потрапили в елітні прошарки через вищі структури комсомольської ієрархії. Вони «оминули» виробництво, науку, сільське господарство, «забуваючи» навіть про тривале перебування на керівних посадах у цих сферах.

5. Статист-державник пов'язаний із типом кар'єри, що розвивається в армії, силових міністерствах, дипломатичному корпусі з подальшим підняттям на кар'єрні щаблі суворо в рамках цих структур. Такі люди характеризуються високою територіальною мобільністю.

6. Популіст-політик породжений післяперебудовним часом. Це зазвичай люди, котрі потрапили до еліти на хвилі демократичних перетворень і обійняли високі посади в новоутворених владних структурах, «обійшовши» традиційні шляхи висування.

7. Новий ділок-політик – це представники еліти, котрі досягли високого становища завдяки новим економічним структурам, що виникли при формуванні ринкової економіки (біржам, акціонерним товариствам, концернам тощо). Зазвичай вони не є найбільш успішними підприємцями чи фінансистами, але добре знають проблеми свого класу (котрий формується) і відкрито обстоюють його інтереси. Сюди ж належать політизовані представники директорату приватизованих підприємств, котрі успішно «прописались» у ринковій економіці.

Звичайно, існують й інші підходи до типологізації елітних груп. Зокрема, М. Шульга виділяє такі рубеліти, як радянська партійно-адміністративна і господарська еліта, дисиденти, кримінальна «еліта», нова адміністративна еліта, бізнес-еліта, політична еліта. Саме ці групи найбільше вплинули, на думку автора, на прийняття масштабних, доленосних рішень для країни. Поза цією низкою опинились військова, наукова або інтелектуальна еліта, а також так звана творча еліта. При цьому предметом детального авторського аналізу стали військова, наукова, кримінальна, адміністративно-владна, економічна та політична еліти [15, с. 153–166].

Дослідження елітних груп загалом і владної еліти зокрема потребує також аналізу у площині «еліта і мораль». Сама етимологія слова «еліта» («кращий», «відбірний», «обраний») «провокує» на роздуми про співвідношення між соціальними покликаннями еліти, її статусом «вибраної» меншості (що посідає провідні позиції в суспільстві) і її духовно-моральним наповненням. Адже «вища» «краща» частина суспільства має бути водночас і «духовною аристократією», котра вказує моральні орієнтири, подавати приклад шляхетності й інтелекту, доброчинності й справедливості. У будь-якому разі безглуздо і протиприродно, коли на вершині влади стоять злодії і злочинці, що «топчуть» мораль.

Невипадково в елітології є численні «меритократичні» теорії, пов'язані з поняттями про особливі «заслуги» і «таланти» еліти. Ці «заслуги» і «таланти» розглядаються найчастіше ізольовано, у відриві від духовних коренів, але все одно залишаються пов'язаними з ними. Так відбувається з «найбільш сильними, енергійними і здібними» В. Парето, «харизматичними особливостями» М. Вебера, «наснаженими, здатними до лідерства» людьми Л. Фройда, представниками «творчої меншості» А. Тойнбі. Хоча лише Х. Ортега-і-Гассет

безпосередньо пов'язував обраність еліти з її духовним даром, вважаючи, що еліта – це не прошарок, не клас, а скоріше, особливий психологічний тип, обрана меншість, що володіє особливими достоїнствами і духовними якостями. Йдеться про здатність до служіння, схильність до аскетизму, вимогливість до себе [Ортега-і-Гасет, 1989].

Роздумуючи про аристократію, покликану управляти «масою», М. Бердяєв зазначав, що вона не є прошарком або класом, це певне духовне начало. Основні якості аристократії – свобода, служіння іншим, жертвність і благородство [2, с. 128–129]. Разом із тим очевидно, що правляча еліта в реальному житті майже ніколи не виправдовувала своє духовне покликання, і її добродійні представники становили рідкісний виняток. Надзвичайно рідко ця меншість репрезентувала кращих. Купка шахраїв і вбивць із відходів суспільства може утворити нову псевдодемократію і представити ієрархічне начало в суспільному ладі. Тут утворюється своя обрана меншість, «свій підбір кращих і сильніших у хамстві, перших із хамів, князів, магнатів хамського царства» [2, с. 126–127].

Невипадково багато письменників, філософів, соціологів, політологів, істориків вказували на аморальність політиків усіх епох і народів. Вони були переконані, що необхідно раз і назавжди розділити етику і політику, і розцінюють політику як брудну, аморальну і брехливу справу. Так, наприклад, М. Горький вважав, що політики є найбільш грішними людьми з усіх клятих грішників землі. Але це тому, що характер їхньої діяльності неухильно зобов'язує їх керуватись єзуїтським принципом «мета виправдовує засоби» [6, с. 12].

То, може, взагалі безглуздо ставити питання про зв'язок етики з політикою, моральні орієнтації правлячої політичної етики? Може, політика є особливим типом моральності? Логічно припустити, що такий тип «моральності» є нічим іншим, як звільненням від моралі заради одномоментного диску. Звичайно, не можна не визнати, що політика завжди прагнула звільнитись від моральних постулатів, суду совісті, не воліла пов'язувати себе будь-якими моральними законами. Адже політика базується на принципі прагматизму. Її цікавить реальне, а не ідеальне, ставку роблять на результат, а не на методи і засоби. Однак варто визнати, що торжество такої «особливої» політичної «моральності» і звільнення політики від «пут» моралі призводить, зазвичай, до вельми сумних наслідків.

Але якщо подивитись на проблему еліти і її моральності не з позиції закулісся, а якщо ширше, то можна побачити, що все-таки політика пов'язана з етикою. Політика завжди здійснюється не в вакуумі, а в певному суспільстві, конкретному історичному, соціокультурному, духовному, релігійному контексті. І вона не може бути вільною від цього контексту. Так чи інакше політики змушені дотримуватись «правил пристойності», вдаючи, що сповідають певні моральні принципи, які висуває суспільство.

Політична правляча еліта, таким чином, не може бути «по той бік» добра і зла і просто ігнорувати моральні закони. Характерно, що найважливіші політичні рішення владної еліти найчастіше подаються як рішення, зумовлені не стільки прагматичною доцільністю, стільки моральним імперативом. Аргументація політиків під час обговорення найгостріших питань зазвичай набуває моралізаторських відтінків. І чим важливішим є політичне питання, тим більше у нього шансів постати як питання етичне. Дуже яскраво це виявляється у політичних дебатах перед виборами, коли політики, поливаючи брудом один одного, прагнуть, насамперед, довести свою моральність і духовність, «закликаючи голосувати за найбільш «порядних» і «чесних».

За всіх часів політична еліта прагнула прикривати себе мораллю. І не лише тому, що, як зазначав Ф. Ніцше, зручніше водити людство за ніс за допомогою моралі, а й для того, аби забезпечити собі сталість суспільного становища, легітимізуватись у громадській думці. Можна вважати універсальним антропологічним законом, як зазначає французький соціолог П. Бурд'є, що існує вигода (символічна чи матеріальна) користись універсальному (тобто прийнятим у суспільстві етичним нормам), проявляти видимість добродійності, демонструвати офіційні правила поведінки. Адже люди завжди шанують істинний альтруїзм і навіть схильні вірити показній безкорисливості. У суспільстві панує ідеал підпорядкування «я» – «нам», жертвованості приватних інтересів на користь громадських. І тому в політичній боротьбі посилення на універсальне, праведне є зброєю *par excellence* [3, с. 326].

Однак «вигідність» моральної політики можна розуміти по-різному. Коли Ф.М. Достоєвський говорив, що політика честі й безкорисливості є не лише вищою, а й найвигіднішою, він відкидає брехню у політиці, вважаючи, що моральні принципи мають керувати лише поведінкою приватних осіб, але не держави.

Його вигода моральної політики пов'язана з християнським переконанням у тому, що, зрештою, перемагають правда і добро. Інакше розумів «вигоду» моральної політики М. Макіавеллі. Він вважав, що правителів не треба володіти названими чеснотами, але є пряма необхідність виглядати таким, начебто ці якості притаманні йому. На думку М. Макіавеллі, володіти ними і неухильно їх дотримуватись шкідливо, тоді як вдавати, нібито ці чесноти властиві тобі, – корисно.

Існує вічне протиріччя між етичними вимогами і функціональною необхідністю. Той чи інший представник політичної еліти може володіти багатьма добрими якостями як особистість і виявляти їх у приватному, «домашньому» житті, але забувати про моральність, перетворюючись на підступного політика, коли виконує свою функцію в житті суспільному. Вектор функції і вектор моральності в політиці є різноспрямованими.

Тут важливо зазначити, що спроби зробити ці два вектори «односпрямованими» далеко не завжди приводять до добра. Багато залежить від того, що являє собою та чи інша етична модель і якими засобами користується політика з метою досягнення задекларованих нею «високоморальних» цілей. Зрештою, всі тоталітарні режими ХХ ст., здійснюючи насильство, проголошували високоморальні цілі. Всі диктатори (якими б злочинами вони не були) здавались їх численним прихильникам зразками добродійності і «земними божествами», несхибними в істині.

Та й узагалі в усій історії людства в ім'я високих моральних ідеалів чинились страшні злочини: у середньовічній Європі – в ім'я любові до Христа і релігійної Істини, у часи французької революції – заради здійснення гасла свободи, рівності і братерства, в радянську епоху – задля перемоги комунізму і загального щастя.

Свого часу М. Бердяєв зазначав, що відбувся радикальний розрив між мораллю особистою, особливо мораллю євангельською «християнською, і мораллю державною, мораллю царства, моральною практикою князя. М. Бердяєв вважав, що політика завжди ґрунтується на брехні, що вона ніколи не була відображенням не лише шляхетності чи добродійності, а й розуму. Так звані великі державні й політичні діячі нічого розумного не говорили. Це зазвичай були загальні думки, банальності, прилаштовані до «середньої людини». Більшість цих «державних умов», до того ж, вирізнялися злочинністю, лицемірством, підступністю, нахабністю.

Інші релігійні філософи були зосереджені на роздумах щодо вирішення «над завдання» (поєднання моральності і політики). Так, С. Булгаков вважав, що за своїм

моральним покликанням політика є ніщо інше, як «соціальна етика». На думку Вол. Соловйова (котру поділяла більшість російських релігійних мислителів), повне розмежування моральності і політики є однією з панівних ілюзій ХХ ст. Адже, з християнської позиції (і в рамках християнського світу), ці дві сфери – моральна і політична – не можуть збігатися одна з одною, а мають бути найтіснішим чином пов'язані між собою. Якщо ж із політики вилучити вищі цінності, то виникає питання: в ім'я чого боротись? Чи може політична боротьба мати будь-який сенс, якщо вона так чи інакше не підкоряється «вищим цінностям», котрі становлять сенс людського життя? Якщо ж із політики вилучають моральні принципи, відбувається повний розрив етики і політики, і це означає, що чесність і талант не мають шляху в житті, що неминучі соціальні потрясіння.

Співвідношення етики і політики, ступінь взаємопроникнення цих сфер, їх взаємодія (як і ціннісні орієнтації владної еліти) залежать від загального історико-політичного, соціального та етнокультурного контексту, від духовно-релігійної традиції. Можна виділити деякі досить стійкі, ідеальні уявлення щодо образу правлячої еліти, її добродійності і вад, місця у суспільстві, манери спілкування з народом.

Стосовно України зазначимо, що для неї зв'язок еліти і політики взагалі є більш значущим, аніж для багатьох інших країн. Саме в Україні (як, власне, і в Росії) тривалий час існує певний парадоксальний феномен, котрий можна назвати «політичним двовір'ям». В останньому поєдналися дві протилежних установки, два протилежних погляди на владну еліту. З одного боку, правлячу еліту народ оцінює, передусім, за її моральними якостями і чекає від неї, насамперед, справедливості і чесності. З іншого боку, влада має бути сильною. Слабкості не вибачають, краще вже, щоб вона була жорсткою і навіть жорстокою.

І в першому, і в другому випадку фіксуємо етичний мотив та емоційне ставлення до політики і влади. Інша ситуація на Заході, який подолав свій шлях «раціоналізації» політики, економіки, громадської свідомості. Ця раціоналізація призвела до утвердження конституціоналізму – в державі, капіталізму – економіці і позитивізму – у свідомості. На Заході правова держава нині не ототожнюється з будь-якою частиною бюрократії, вона відділена від суспільства і протиставляється йому. Суспільство дивиться на політику крізь призму утилітаризму, оцінює політиків за їх функціональною придатністю. Воно розчаровано – спокійно – скептично – беземоційно дивиться на правлячу еліту, від котрої не чекає нічого морального, але й не пробачає порушень «правил пристойності». Однак Україна – це ще не Захід. І Новий час із його раціоналізацією тут ще не настав, «розворожіння» влади це не відбулося. Стосовно принципу утилітаризму, то він не сприймається «слов'янською» свідомістю. Досі суттєво зберігається емоційне, «міфічно-поетичне» ставлення до влади і можновладців. Це, зокрема, проявляється в «персоніфікації» політики, в тому, що люди орієнтуються на особистість у політичній партії, а не на її реальні прагнення і політичну програму.

Зв'язок етики і політики, як і «міфо-поетичне» ставлення до влади, і морально-етичний підхід в оцінці політики і політиків (за їхнього майже цілковитого аморалізму) в Україні, як і в Росії, має глибинне історичне коріння. Це істотно зумовлено тим, що становлення державності було історично пов'язане з християнізацією. Зв'язок політики і релігії, держави і церкви передбачав привнесення морального підходу в оцінку політики. Крім того, для православної свідомості взагалі характерними є моралізм, уявлення про світ як «заповідник» добра і зла, простір боротьби Бога і диявола, схильність оцінювати всі явища за моральним критерієм, причому з максималізмом, без нейтральної сфери, за чорно-білою схемою.

Нині ми живемо в транзитивному (перехідному) суспільстві, у «перехідний» час. Його відмінною особливістю стало те, що політика й етика опинились «по різні боки буття». Сучасній владній еліті вдалось «звільнитись» від моральних «пут», котрі (хоча і досить своєрідно) все-таки стримували радянську еліту. Тому в дослідженні сучасної владної еліти актуалізується питання про моральні орієнтири останньої.

Перше питання, котрим зазвичай переймаються дослідники еліт, таке: що собою являє еліта і хто до неї входить? При цьому можливий позиційний підхід до ідентифікації еліти. Належність до еліти може визначатись за певними статусними позиціями (посадами). Разом із тим під час вибору позиційного підходу треба враховувати обмеженість його можливостей, особливо стосовно локальних еліт.

У дослідженні еліт також можна поєднувати статистичні характеристики елітних груп із детальним описом біографій і політичних портретів відібраних за типологічними якостями лідерів за етапами їхньої кар'єри. «Віхами» в їх житті є такі ключові моменти в історії країни, як здобуття української незалежності, парламентські та президентські вибори тощо. Для аналізу трансформації еліт можна використовувати джерела з відповідних довідників, де наводяться біографії відомих державних і громадських діячів, видатних науковців, яскравих постатей зі світу культури, митців тощо.

Вивчення еліт за такого роду джерелами (де вона розглядається не як теоретична конструкція, а як соціальна група) проводилась, наприклад, у Франції. Там аналогічний довідник є приватним виданням, що виходить із 1953 р. До речі, використання біографій для вивчення соціальних груп має солідну історію. В книзі Д. Берто «Биография и общество» зроблено глибокий аналіз методів дослідження особистих біографій. Біографічний метод, що базується на вивченні і зіставленні біографічного матеріалу, останнім часом дедалі ширше застосовується в соціологічній науці. Це пов'язано з певними змінами як у самому розумінні в соціології та її наукової парадигми, так і в суспільній свідомості загалом.

Тривалий час соціологія зосереджувалась на виявленні «соціальності» життя у суспільному виробництві, на великих групах людей. В її основних поняттях – класу, прошарку, страти – не було місця особистості. Її індивідуальність поступово нівелювалась, зникала. Історія життя окремо взятої людини не викликала жодного інтересу. Та й, власне, і не могла викликати з огляду на її окремішність, що не підлягає статистичній обробці й строгій формалізації. Однак із плином часу ставало дедалі очевиднішим, що масові соціологічні опитування дають поверховий і почасто викривлений результат. З'явилась потреба в інших методах вивчення поведінки і свідомості.

Таким чином, останніми десятиліттями (коли відчутнішою є тенденція «гуманізації» життя і зростає інтерес не до «класу», «прошарку» чи «страти» загалом, а до конкретної людини, її життя, її долі, поглядів, переживань), біографічний метод став набирати сили. Певною мірою це пов'язано з тим, що соціальні, національні, державно-політичні бар'єри та релігійні перепони долаються зрозумілими усім людям почуттями і визнанням загальнолюдських цінностей. Ці цінності, без яких неможливе саме існування цивілізації, виступають на передній план. І тоді у центрі уваги опиняються фаховий досвід, життєвий шлях окремої людини. Через осмислення одиничного відкривається розуміння загального, глибше усвідомлення життєвих проблем того чи іншого соціального прошарку, страти, групи.

Причому, як це переконливо показали багато дослідників (М. Коллі, Д. Берто, У. Бек, Г. Роберт та ін.), зосередженість на біографії однієї людини, її суб'єктивній інтерпретації реальності, її поглядах на власне життя зовсім не руйнує соціологічної

перспективи. Адже йдеться не про поглиблення між індивідуальних відмінностей, а про зростаючу соціальну значущість індивідуальності, про те, через яку призму суб'єктивного досвіду проглядається загальне, властиве певному класу, прошарку, групі.

Постає питання: який варіант біографічних досліджень є оптимальними для вивчення вітчизняної владної еліти? У такому разі доцільно скористатися класифікацією Х. Буде, котрий виділив чотири основних типи біографічних досліджень: 1) професійні біографії (Деппе); 2) реконструкція соціального досвіду і його смислових структур (Берто, Леман, Нітхаммер); 3) реконструкція особистого досвіду індивіда і домінуючих смислових структур (Ш'ютце); емпіричні дослідження біографій у психології розвитку теорії особистості та психопатології (Блер, Томас, Бісвангер) [11, с. 20]. Мабуть, для дослідження вітчизняної владної еліти найбільш адекватною і «зручною» є методологія першого типу – аналіз професійних біографій.

Подібно до інших дослідників, що використовують біографічний метод, ми не схильні розглядати групу респондентів як вибірку і не ототожнюємо часто повторюване у певній групі з репрезентативним. Адже важливо не те, наскільки часто виникає варіант або тип, – єдиний, але особливо сконструйований випадок може бути таким, а які є типи, як вони виглядають окремо і в контрасті один з одним, як через цей контраст утворюють поле напруги, типологію, репертуар. Саме в контексті всіх можливих варіантів і можна простежити «соціокультурний набір» того чи іншого процесу.

У вивченні елітних груп важливою є проблема зіставлення і типологізації кар'єр. Для коректного розв'язання ця проблема потребує змістовного аналізу досліджуваних даних. Будь-які формальні вимірювальні процедури не зовсім адекватно відображають розглядувані соціальні об'єкти. Необхідними умовами застосування цих процедур є виявлення соціальної природи порівнюваних об'єктів і обов'язковість зіставлення об'єктів лише однієї соціальної природи. А, з іншого боку, ця проблема потребує зіставлення однорівневих структур. Під час вибору методу побудови інтегральних характеристик варто враховувати й ту суттєву обставину, що феноменологічні характеристики соціальних властивостей і відносин можуть зводитися в інтегральні лише за досить серйозних припущень стосовно надійності процедур вимірювання.

Мірою розвитку соціальних об'єктів, їх переходу від рівня до рівня має зростати і обсяг різноманітності. Досліджуваними об'єктами є біографія представників еліти, що охоплюють багато різних аспектів. Змістовний аналіз засвідчує, що до них належать як факти індивідуального життєвого шляху, так і суспільної діяльності, які потребують для свого опису дослідницького узагальнення, що має інтегрально схарактеризувати певного індивіда у всіх його вимірах.

Зрештою, варто зазначити, що сучасні дослідження елітних груп не можуть не враховувати також характерні особливості неолітиських концепцій. На відміну від традиційного елітизму (Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс, В. Липинський), в якому наголошувалося на неунікненості виділення домінуючої панівної суспільної групи, яка здійснює керівництво пасивною, неорганізованою масою, в концепціях неолітизму увага зосереджується на розгляді політичної еліти як специфічної професійної групи [12, с. 260–261]. Члени цієї групи обіймають вищі посади в суспільних інституціях і організаціях, виконують особливі ролі, які закріплені за цими посадами, і мають вплив на здійснення влади, вироблення політичного курсу і прийняття рішень.

Теоретика неолітизму (М. Бартон, Дж. Хайлі, Дж. Філд, Е. Етуйоні-Халеві, С. Келлер, В. Веселовський та інші) підкреслюють несперечливість ролі та функцій

еліт демократичним засадам управління суспільним життям. Проблема полягає лише в способі рекрутації еліт, а також в їх суспільній корисній ротації. У руслі теорії демократичного елітизму її представника намагаються сполучати свої тези з ліберально-демократичними цінностями, заміщують адвокацію елітарного владарювання підкреслення особистих, статусних рис. Мова йде про: функціональні, інституціональні пояснення; наголошення на можливості контролю громадськості над політичними елітами; баланс конкуруючих інтересів різних еліт; з'ясування умов, за яких еліти, рубеліти і контр еліти можуть бути важливими чинниками розвитку демократії й ефективного керування; вивчення автономних центрів впливу, типології сучасних еліт.

Список використаної літератури

1. Андрущенко В.П. Еліта політична / В.П. Андрущенко, В.С. Бакіров. Соціологія політики. Енциклопедичний словник. К.: Вид-во Європейського ун-ту, 2008. С. 129–130.
2. Бердяев Н.А. Философия неравенства. М.: Наука, 1990. 190 с.
3. Бурдые П. Социология политики. М.: Socio-Logos, 1993. 336 с.
4. Гаман-Голутвина О.В. Политические элиты России. Вехи исторической эволюции. М.: Интеллект, 1998. 416 с.
5. Головаха Е.И. Демократизация общества и развитие личности: от тоталитаризма до демократии / Е.И. Головаха, И.Э. Бекешкина, В.С. Небоженко. К.: Наукова думка, 1992. 126 с.
6. Горький М. О русском крестьянстве. Огонек. 1990. № 49.
7. Журавський В. Політична еліта України: теорія і практика трансформації / В. Журавський, О. Кучеренко, М. Михальченко. К.: Логос, 1999. 263 с.
8. Общественное мнение и власть: механизмы взаимодействия / Отв. ред. А.А. Ручка. К.: Наукова думка, 1993. 136 с.
9. Панина Н.В. Аномия в посткоммунистическом обществе. Политический портрет Украины: Бюллетень Фонда «Демократические инициативы». 1996. Вып. 17. С. 46–52.
10. Пахомов Ю.Н. Особенности развития политической культуры Украины и стран Восточной Европы. Политическая культура населения Украины: Результаты социологических исследований / Е.И. Головаха, Н.В. Панина, Ю.Н. Пахомов и др. К.: Наукова думка, 1993. С. 124–134.
11. Пилипенко В. Владна еліта у контексті суспільного розвитку / В. Пилипенко, Ю. Привалов, В. Ніколаєвський. К.: Фоліант, 2008. 158 с.
12. Танчер В.В. Неолітизм / В.В. Танчер. Соціологія політики. Енциклопедичний словник. К.: Вид-во Європейського ун-ту, 2009. С. 260–261.
13. Теория и история административно-политических элит в России. Ростов-на-Дону: Изд-во СКНУ ВШ, 1996. 152 с.
14. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. М.: АСТ, 2002. 669 с.
15. Шульга Н. Дрейф на обочину. Двадцать лет общественных изменений в Украине. ТОВ «Друкація «Бізнес-Полиграф», 2011. 448 с.
16. Pylypenko V. The Political Elite of Ukraine: Historical and Sociological Analysis / V. Pylypenko, Y. Pryvalov. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2016. № 3. С. 171–191.

**ELITE GROUPS IN THE FOCUS OF SOCIOLOGICAL RESEARCH:
MORAL AND ETHICAL ASPECT**

Valerii Denysenko

*Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Theory and History of Political Science
Universytetska str. 1, Lviv, 79000, Ukraine*

Yurii Pryvalov

*Department of Social Expertise of the Institute of Sociology
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Shovkovychna str., 12, 01021, Kyiv, Ukraine*

Valerii Pilipenko

*Department of History and Theory of Sociology of the Institute of Sociology
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Shovkovychna str., 12, 01021, Kyiv, Ukraine*

The article deals with theoretical and methodological issues of sociological research of the ruling elite. The typology of elite groups according to their ideological and political orientations is given. In this case, the main attention is paid to the analysis of the interaction of ethics and politics, the moral accounting of those in power.

Key words: power, elite groups, typology, morality, politics, biographical method.